

УДК 378.016:811.161.2

*Лариса Кардаш,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)*

РОЛЬ СТИЛІСТИЧНОГО СИНТАКСИСУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Опрацювання синтаксису займає особливе місце в шкільному курсі української мови. Зумовлене це роллю мови як засобу формування і вираження думки, як засобу спілкування між людьми; тільки на синтаксичному рівні мовної системи виявляється функціональна значимість одиниць усіх інших рівнів, їх участь у досягненні комунікативних цілей. З цього випливає необхідність якнайтіснішого зв'язку між вивченням синтаксису і опрацюванням матеріалу інших розділів програми.

У статті досліджується методичний аспект стилістичного синтаксису; відзначається інтегративна роль синтаксису, який функціонально об'єднує одиниці всіх рівнів мовної системи і цим забезпечує собі провідну роль у здійсненні учнями мовленнєвої діяльності й досягненні цілей мовної освіти загалом; розглядається стан різноаспектних наукових досліджень синтаксистів.

Ключові слова: синтаксис, стилістика, речення, мовець, комплекс мовних засобів, комунікативна функція, мовностилістичний аспект, методичні розробки, дидактичний принцип науковості, стилістична виразність.

Изучение синтаксиса занимает особое место в школьном курсе украинского языка. Обусловлено это ролью языка как средства формирования и выражения мысли, как средства общения между людьми; только на синтаксическом уровне языковой системы проявляется функциональная значимость единиц всех уровней, их участие в достижении коммуникативных целей. Из этого следует необходимость тесной связи между изучением синтаксиса и обработкой материала других разделов программы.

В статье исследуется методический аспект стилистического синтаксиса; отмечается интегративная роль синтаксиса, который функционально объединяет единицы всех уровней языковой системы и тем самым обеспечивает себе ведущую роль в осуществлении учениками речевой деятельности и достижении целей языкового образования в целом; рассматривается состояние разноаспектных научных исследований синтаксистов.

Ключевые слова: синтаксис, стилістика, пропозиція, говорячий, комплекс мовних засобів, комунікативна функція, лінгвостилістичний аспект, методичні розробки, дидактичний принцип науковості, стилістична виразність.

The study of syntax has a special place in the school course of the Ukrainian language. This is due to the role of the language as a means of the formation and expression of a thought; as a means of the communication between people; only on the syntax of the language system a functional significance of the units of all other levels appears, there is their participation in achieving of communications goals. This follows the need for a very close connection between the study of syntax and the material of the other sections of the program.

The methodological aspect of stylistic syntax is analyzed in the article; it is noted an integrative role of syntax which combines all levels of the language system functionally and this ensures a leading role in the realization of pupils' communication and achieving the goals of language education in general; it is considered the state of different aspects of scientific researches of syntaxes.

Key words: syntax, stylistics, a sentence, a speaker, a complex of linguistic resources, a communicative function, a linguistic-stylistic aspect, methodical works, didactic principles of science, a stylistic expression.

Вивчення будь-якого мовного матеріалу значною мірою залежить від того, наскільки органічно він входить у систему засвоєних учнями понять, асоціативних зв'язків між ними. Це, звичайно, стосується й опрацювання синтаксису.

Роль цього розділу в шкільному курсі української мови надзвичайно велика. Систематичне вивчення синтаксису не тільки завершує роботу над комплексом мовних засобів, над усвідомленням структури мови, а й забезпечує практичне оволодіння всіма виразовими засобами, які тільки в складі синтаксичних одиниць виконують свою комунікативну функцію.

Проте опрацювання синтаксичного матеріалу в шкільній практиці здійснюється на низькому рівні. Учні складно оперувати синтаксичними поняттями, адже вони не розрізняють синтаксичних конструкцій, унаслідок чого належною мірою не оволодівають пунктуаційними нормами. Помилки, пов'язані із засвоєнням синтаксису (граматичні і пунктуаційні), становлять переважну більшість та істотно впливають на комунікативні якості письмових висловлювань школярів.

Причини такого стану зумовлені й складністю матеріалу, і малою кількістю навчальних годин, і місцем у програмі – наприкінці всього курсу. Останні два чинники зводять до мінімуму можливість закріпити й повторити вивчене.

Ось чому так важливо знайти шляхи підвищення ефективності опрацювання синтаксичних тем, зокрема і в стилістичному аспекті.

Адже, як влучно зазначає О. Кулик: «Стилістичні можливості й ресурси синтаксису особливо великі, що пояснюється надзвичайною різноманітністю синтаксичних конструкцій, а також складністю самого речення як основної комунікативної одиниці найвищого рівня мови» [5, с. 85].

Питання, яким присвячена стаття, стосуються недостатньо досліджених ділянок стилістичного синтаксису українського мовлення. А втім, і сам синтаксис у мовностилістичному аспекті ще не став предметом, який сьогодні можна віднести до популярних у системі об'єктів, що їх вивчає сучасна українська лінгвостилістична наука, хоча якраз у синтаксичній організації мовлення найяскравіше виявляється зв'язок мови з мисленням, а значить, і зображувальна та виражальна сила мовно-естетичного відтворення дійсності в художній літературі.

Мета статті – визначити роль і практичне значення шкільного курсу синтаксису в досягненні цілей мовної освіти; з'ясувати, якою мірою відповідає він сучасним вимогам і наскільки забезпечує розв'язання поставлених завдань; визначити наукові засади вдосконалення методики навчання синтаксису.

Вивченню синтаксичної будови мови з погляду її комунікативного призначення присвячені наукові праці вітчизняних і зарубіжних лінгвістів: П. Адамця, Н. Арутюнової, І. Вихованця, М. Всеволодової, К. Городенської, Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, А. Загнітка, Г. Золотової, Н. Іваницької, В. Матезіуса, О. Мельничука, М. Мірченка, М. Плющ, Н. Слюсарєвої, К. Шульжука та ін. Учені вказують на перспективність комунікативного аспекту вивчення синтаксису, який дає змогу досліджувати синтаксичну будову мови в широкому контексті комунікативних можливостей людини й зорієнтований на розв'язання комунікативних потреб мовця.

Проблемі комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення синтаксису приділено увагу в працях учених-методистів: М. Вашуленка, Л. Давидюк, Т. Донченко, В. Капінос, О. Купалової, Т. Ладиженської, Я. Мельничайка, Л. Паламар, М. Пентилюк, К. Плиско, Г. Шелехової та ін. Комунікативно спрямоване вивчення синтаксису в школі забезпечить, на думку дослідників, свідоме засвоєння синтаксичної системи як засобу спілкування.

Окремі аспекти проблеми реалізації комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення синтаксису розглядалися в сучасних дисертаційних дослідженнях. Так, наприклад, формування комунікативних умінь учнів у процесі вивчення синтаксису простого речення на комунікативно-діяльнісній основі досліджувала Л. Давидюк. Методику формування мовленнєво-комунікативних умінь учнів на завершальному етапі вивчення синтаксису, побудовану на засадах комунікативно-діяльнісного та функціонально-стилістичного підходу, запропонував С. Омельчук. Доцільність функціонально-комунікативного підходу до опрацювання відокремлених членів речення як засобу вдосконалення мовленнєвих умінь студентів педагогічного коледжу довела М. Стахів. Однак спеціальні дослідження проблеми впровадження комунікативно-діяльнісного підходу

до вивчення синтаксису в процесі фахової підготовки вчителів-словесників ще не були предметом комплексного психолого-педагогічного та теоретико-методологічного дослідження з позицій інноваційних процесів, що відбулися у системі шкільної мовної освіти в Україні.

У працях українських учених-методистів розроблена методика вивчення синтаксису в діяльнісному аспекті (В. Мельничайко, М. Пентилюк, К. Плиско, Г. Шелехова та ін.), упроваджено в навчальний процес функціонально-стилістичний принцип вивчення матеріалу з синтаксису (П. Кордун, О. Кулик, С. Омельчук, М. Пентилюк, К. Плиско та ін.), розроблена система вправ із розвитку мовлення учнів у процесі вивчення синтаксису (В. Мельничайко, С. Омельчук, К. Плиско та інші). Науково-методичні праці українських дослідників спрямовують роботу вчителя на комунікативно-діялісну основу й висувають на перший план діялісний аспект мови й інтеграцію різноманітних дій, пов'язаних із процесом спілкування.

Методика навчання української мови ґрунтується на результатах мовознавчих, дидактичних і психологічних досліджень, але не є їхньою сумою. Вона використовує їх, виходячи зі своїх методичних цілей і завдань. У процесі цього синтезу виникає якісно нове творення, яке характеризується специфічними особливостями.

Методика, яка заснована на закономірностях суміжних наук, має свої закономірності, значення яких може забезпечити досягнення позитивного результату при дотриманні певних умов. Категорії стилістики і синтаксису в мові закономірно пов'язані між собою. Лінгвістична стилістика як самостійна галузь філологічної науки у багатьох своїх положеннях спирається саме на синтаксичну організацію мови, зокрема на будову та функціонування речення. Численні стилістичні факти міцно пов'язані із синтаксисом речення. Вони віддиференційувалися від суто синтаксичного, поступово набуваючи стилістичної специфіки в процесі збагачення мовних засобів. Складна система синтаксичних категорій так обтяжена функціями, відмінними від логіко-граматичних, що їх складно зрозуміти поза стилістичним аспектом аналізування. Мовні побудови розрізняються не лише своїм загальним змістом, а також і стилістичною настановою, досить тонкою характеристикою із цього погляду.

Користуючись такими даними, тобто виходячи з об'єктивного характеру зв'язків стилістичних і синтаксичних категорій у мові, урахуовуючи особливості пізнання їх людиною, а також беручи до уваги сучасні дидактичні вимоги, можна створити таку методичну систему, яка за умови поступової її реалізації забезпечить формування в учнів наукових знань і розуміння існування зв'язків між категоріями граматики, а також – на цій основі – формування практичних умінь і навичок. Уважаємо слушною думку О. Кулик про те, що «високого ступеню ефективності навчання може досягти будь-який учитель, у будь-якій школі, при будь-якому контингенті учнів. Він закономірний, тому що об'єктивно забезпечений методикою,

яка має лінгвістичну, психологічну і дидактичну базу» [7, с. 130]. Це закономірність методична.

Той факт, що високі результати далеко не завжди мають місце в школі, пояснюється, по-перше, тим, що методичні закономірності недостатньо вивчені, по-друге, що вже виявлені закономірності потребують ретельної методичної розробки і перевірки. Нарешті, впровадження вже створеної і практично підтвердженої методики є тривалим і багатограним процесом.

Методика повинна показати засоби досягнення мети навчання синтаксису і стилістики в середній школі: учням необхідно оволодіти системою синтаксичних понять, які відображають внутрішню єдність синтаксису у зв'язку із стилістикою, пізнати місце стилістичного синтаксису в системі мови; у процесі навчання школярі повинні набути практичних умінь і навичок (уміння ґрунтовно і дохідливо аналізувати мовні факти, влучно використовувати вивчені синтаксичні конструкції в мовленні і оцінювати із цієї точки зору мовлення інших людей, навички пунктуаційного оформлення тексту).

Зупинимось на деяких питаннях, які мають найбільш вагоме значення для обґрунтування оптимальної методики навчання стилістичного аналізу синтаксичних конструкцій.

Першочерговим для розробки навчального курсу є дидактичний принцип науковості. Озброєння учнів основами науки вимагає, перш за все, оволодіння системою понять цієї науки. Отже, центральне місце в роботі над синтаксисом повинен зайняти процес формування синтаксичних понять.

Виявилася перспективною концепція формування понять, яку запропонував В. Давидов. Доцільність принципу руху від абстрактного до конкретного вже підтверджена практикою. Важливе значення має необхідність повернення до раніше вивченого з метою поступового формування понять, збагачення їх новими ознаками. «Систематичне розгортання знань про предмет не тільки не виключає, а, навпаки, припускає постійне насичення вихідних понять все новими й новими рисами, особливостями повернення до попереднього з позицій наступного (рух від абстрактного до конкретного)» [1, с. 377].

Реалізація цих положень у шкільному викладанні синтаксису потребує часткового перегляду змісту курсу і послідовності викладу матеріалу.

Аналізуючи традиційну методику мови з позиції засвоєння школярами наукових понять, В. Давидов зазначає, що в учнів не формуються ті мовні вміння, «завдяки яким у ній можна відкрити і зафіксувати справжній предмет граматики – відношення форми і значення» [1, с. 124].

Інтереси формування системи понять потребують озброєння учнів уміннями виконувати операції систематизації (або класифікації).

Таким чином, у процесі розробки методичної системи навчання синтаксису необхідно забезпечити засвоєння учнями матеріалу в єдності форми і значень, а також досягти розуміння співвідношень понять, тобто ієрархії: словосполучення, просте речення, складне речення, складна

синтаксична конструкція. Ці одиниці є певними рівнями, або окремими системами, кожній з яких властиві свої моделі і закономірності їх побудови.

Ще Д. Кудрявський відзначав: «Помилково було б вважати, що головне речення повинно містити головну думку, а підрядне – її розвиток» [4, с. 123]. А вже Д. Овсянико-Куликовський сформулював цю думку так: «Ці поняття – незалежності, залежності і складності речення, формально-синтаксичні: якщо речення синтаксично (тобто за допомогою певних сполучників, відносних займенників та ін.) не підпорядковано іншому, то воно визначається незалежним або головним, хоч за змістом воно, навпаки, є другорядним і підпорядкованим у даній фразі» [8, с. 300]. Через те потрібно зважати на всі особливості значень, носіями яких виступають складні речення. Потрібно вважати спрощенням витлумачення підрядності як більш розвиненої та досконалої структури, а сурядності – як простішої. А простіші конструкції іноді мають більші функціональні можливості. Отже, у складних реченнях, у відношеннях різних їх типів та різних частин, знаходимо також і складний семантичний вузол.

Однак не можна сказати, що в надрах складного речення визріли такі ж складні явища стилістичного порядку. Навпаки, вони відносно менш місткі із стилістичного погляду. Навколо простих речень різного типу спостерігається більше стилістичних засобів, у них більше можливостей функціонувати в стилістичному плані. Стилістика складних речень відносно вужча, бідніша.

З іншого боку, треба застерегти від знецінення те, що вносять складні речення до стилістичного арсеналу. Вони становлять органічну ланку в цілій системі тонких стилістичних засобів. Перш за все треба сказати, що складні речення інакше виявляють свої стилістичні якості. Якщо стилістичні функції в межах окремих складних речень і не локалізуються або слабо локалізуються, то такі якості вдало реалізуються в контекстуальному цілому. Стилістично спрямовані контекстуальні одиниці збагачуються й за рахунок складних речень. Можна подати зразки таких контекстів, стилістична виразність яких твориться засобами саме складних речень.

Але не тільки в цьому полягає стилістична роль складних речень. У межах окремого складного речення також може виявитися його самодостатня стилістична спрямованість, хоча переважно й витончена та прихована в надрах самої його структури та змісту. Якщо ж говорити про найбільш загальні стилістичні настанови, то не важко помітити навіть стилістичне розмежування, зокрема складносурядних речень, з одного боку, та складнопідрядних – з іншого. Якщо, перші з них, як правило, відзначаються стилістичною легкістю, образністю та художньою «енергійністю», то другі більш обтяжені своєю логізованістю. Складносурядні вільніше творять усні форми мовлення, складнопідрядні – книжні. Навіть тоді, коли ці основні типи речень перемішуються на контекстуальному фоні та взаємодіють, нове стилістичне спрямування кожного не зовсім зневиразнюється. Тим більше розрізняються вони в

стилістичних деталях, в окремих фактах стилістичного функціонування. Усе це треба враховувати, коли ставиться питання про стилістичні елементи в складному реченні.

Своєрідність синтаксису окремих стилів, безсумнівно, дуже помітна. Достатньо порівняти, наприклад, якийсь уривок із підручника, який дає систематичний виклад наукових питань, зі сценою драматичного прозового твору, який відтворює живе розмовне мовлення. Але це питання залишається науково не визначеним і достатньо не вивченим.

Ці особливості в синтаксисі обумовлені різним ставленням мовців до мовлення, особливістю мети і завдань під час його використання.

Елементарні відомості із синтаксису, засвоєні на початковому етапі навчання, неодноразово постають перед учнями під час опрацювання несинтаксичних розділів, оскільки ілюстративний матеріал представлений здебільшого у вигляді речень або тексту. Це дає змогу не тільки зберегти в пам'яті дітей вивчене раніше, а й забезпечити ґрунтовно засвоєння тих мовних явищ, усвідомлення яких потребує знання синтаксису.

Слід відзначити, що не всі мовознавці одноставні в розумінні речення як базової одиниці тексту. Вони мотивують це тим, що текст ідеальна вища комунікативна одиниця, яка тяжіє до смислової замкнутості й завершеності, конститутивною ознакою якої, однак, є зв'язність, що виявляється кожного разу в різних параметрах, на різних рівнях тексту і в різній сукупності часткових зв'язків.

У будь-якому випадку більшість лінгвістів наголошує на взаємозв'язку синтаксису речення і синтаксису тексту, на необхідності вивчення структури тексту у зв'язку з типологією речення, оскільки саме речення є тією клітинкою, на основі якої шляхом інтеграції ряду речень за законом текстового синтаксису будується текст будь-якої довжини.

Зв'язки між стилістичним синтаксисом речення і стилістичним синтаксисом тексту можуть бути не тільки перспективними, спрямованими на ознайомлення з новими темами, а й ретроспективними, зорієнтованими на повторення вивченого. Так, опрацьовуючи складнопідрядні речення, доцільно пропонувати учням здійснювати синтаксичний аналіз підрядних речень – це забезпечить поглиблення знань про розряди займенників і прислівників, про сполучники підрядності, про способи вираження всіх членів речення. Під час вивчення всіх видів складного речення необхідно повторювати відомості про двоскладні й односкладні, поширені й непоширені, повні й неповні, неускладнені й ускладнені прості речення (усі вони можуть входити до складних конструкцій) [6]. Аналіз багатокomпонентних речень із різними видами зв'язку дає змогу повторити весь матеріал про складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові складні речення.

Передача інформації насамперед вимагає точності в її відтворенні. А проблема граматичних засобів, необхідних для цього, часто відходить

на другий план. Тому найдієвішою граматичною запорукою точності виступають багатослівність, великі за обсягом синтаксичні одиниці, у яких розчиняються зміст і виразність.

Використовуючи одноманітні за будовою і великі за обсягом речення, ми знебарвлюємо мову, ускладнюємо контроль за власним мовленням, передачею і сприйманням інформації. Подібна ситуація зумовлюється насамперед тим, що мовець забуває: мова – це своєрідна система систем. Вона не допускає перекосу в якийсь один бік, за наявності якого виникає некерована багатослівність і невиразність.

Як висновок підкреслимо, що зв'язки між розділами стилістичного синтаксису сприяють усвідомленню системних зв'язків між явищами синтаксису, і, як наслідок, – кращому засвоєнню складного, але необхідного для загального і мовного розвитку учнів матеріалу. Застосування такої системи потребує наполегливої систематичної праці і вчителя, і учня, але в результаті формує дослідницькі навички, мовне відчуття і лінгвістичне мислення повноцінного члена суспільства.

Література

1. Давыдов В. Виды обобщений в обучении / Давыдов В. – М. : [б. и.], 1972. – С. 124–377.
2. Звегинцев В. Теоретическая и прикладная лингвистика / Звегинцев В. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
3. Калашникова Г. Синтаксис многокомпонентного сложного предложения в системе филологического образования в вузе и школе : [учебно-методическое пособие] / Калашникова Г. – Х. : ХГПУ, 1998. – 297 с.
4. Кудрявский Д. Введение в языкознание / Кудрявский Д. – М. : Либроком, 2009. – 144 с.
5. Кулик О. Специфіка та стилістичні особливості складних багаточленних речень / О. Кулик // Наука і сучасність : збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Т. 58. – С. 81–89.
6. Кулик О. Стилiстичний аналіз складних синтаксичних конструкцій як засіб удосконалення граматичного ладу мовлення учнів 7–9 класів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (українська мова) / О. Кулик. – К., 2005. – 18 с.
7. Кулик О. Формування умінь стилістичного аналізу складних багатокомпонентних речень в учнів 7–9 класів / О. Кулик // Наука і сучасність : збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Т. 47. – С. 129–137.
8. Овсянико-Куликовский Д. Синтаксис русского языка / Овсянико-Куликовский Д. – Петроград : [б. и.], 1917. – С. 300.

References

1. Davydov B. Vidy obobshchenii v obuchenii / Davydov B. – M. : [b. i.], 1972. – S. 124–377.
2. Zvehintsev V. Teoreticheskaia i prikladnaia linhvistika / Zvehyntsev V. – M. : Prosveshcheniie, 1968. – 336 s.
3. Kalashnikova H. Sintaksis mnohokomponentnoho slozhnoho predlozheniia v sisteme filolohicheskoho obrazovaniia v vuze i shkole : [uchebno-metodicheskoe posobiie] / Kalashnikova H. – X. : KhHPU, 1998. – 297 s.
4. Kudriavskii D. Vvedenie v yazykoznaniiie / Kudriavskii D. – M. : Librokom, 2009. – 144 s.
5. Kulyk O. Spetsyfika ta stylistychni osoblyvosti skladnykh bahatochlennykh rechen / O. Kulyk // Nauka i suchasnist : zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. – K. : NPU imeni M.P. Drahomanova, 2005. – T. 58. – S. 81–89.
6. Kulyk O. Stylistychnyi analiz skladnykh syntaksychnykh konstruksii yak zasib udoskonalennia hramatychnoho ladu movlennia uchniv 7–9 klasiv : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.02 «Teoriia i metodyka navchannia (ukrainska mova) / O. Kulyk. – K., 2005. – 18 s.
7. Kulyk O. Formuvannia umin stylistychnoho analizu skladnykh bahatokomponentnykh rechen v uchniv 7–9 klasiv / O. Kulyk // Nauka i suchasnist : zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. – K. : NPU imeni M.P. Drahomanova, 2005. – T. 47. – S. 129–137.
8. Ovsianiko-Kulikovskii D. Sintaksis russkoho yazyka / Ovsianiko-Kulikovskii D. – Petrohrad : [b. i.], 1917. – S. 300.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом педагогічних наук, доцентом,
доцентом кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Кулик Оленою Дмитрівною*

Стаття надійшла до редакції 2 червня 2016 року